

१८. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले

- समीर वैरागी

'विद्येविण गेले वाया गेले पशू
स्वस्थ नका बसू विद्या घेणे'

हे शब्द आहेत ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे. सावित्रीबाई फुले म्हणजे साक्षात मूर्तिमंत विद्या होय. भारतातील पहिली स्त्रीशिक्षिका, मुख्याध्यापिका म्हणून सावित्रीबाईंनी केलेले कार्य इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी कोरलेले आहे. जोतिबा ह्या मोठ्या वटवृक्षाची सावली म्हणून वावरलेली सावित्री पुढे आभाळाएवढी झाली, ते तिने केलेल्या शैक्षणिक, सामाजिक कार्यामुळेच.

'सदा जगाच्या कारणी चंदनापरी घिसला
अरे स्वतामंधी त्याले देव दिसला दिसला'

खान्देशकन्या बहिणाबाईने गायिलेल्या या काव्याप्रमाणे सावित्रीबाईंनी आपली संपूर्ण हयात जगाच्या कारणी वाहिली आणि ती तिच्या कार्यामुळेच अमर झाली.

सावित्रीबाईचे जीवन :

सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील 'नायगाव' हे सावित्रीबाईंचे माहेर. नायगावातील खंडोजी नेवसे पाटील आणि लक्ष्मीबाई यांच्या पोटी ३ जानेवारी १८३१ रोजी सावित्रीबाई जन्माला आल्या. सावित्रीबाईंना तीन लहान भाऊ होते. सिदूजी, सखाराम आणि श्रीमती अशी त्यांची नावे होती. सावित्रीबाईंचे वडील दिलदार, इनामदार होते, तर आई सालस आणि श्रद्धाळू होती. सावित्रीबाईंचे लग्न तत्कालीन प्रथेप्रमाणे वयाच्या आठव्या वर्षी तेरावर्षीय जोतीराव गोविंदराव फुले यांच्याबरोबर झाले. जोतीराव हाडापेराने मजबूत, प्रकृतीने सदृढ आणि देखणे होते. सावित्रीबाई धीट, चुणचुणीत, तजेलदार आणि हुशार होती. इ. स. १८४०मध्ये सावित्रीबाई सासरी आली. जोतीरावांचे तेव्हा शिक्षण सुरू होते. जोतीरावांना आपल्या पत्नीने शिकावे, असे वाटे, परंतु मुलींना शिकण्यासाठी शाळाच नव्हती. अखेरीस जोतीरावांनीच मळ्यात काम करताकरता सावित्रीबाईंना शिकविण्याचे

ठरवले. शब्दरचना, गणित, वनस्पती-प्राणी यांची ओळख इत्यादी विषय त्यांनी सावित्रीबाईंना शिकविले. जोतीरावांना सावित्रीबाईंना शिक्षिका करायचे होते. त्यानुसार मिसेस मिचेल यांच्या पुण्यातील नॉर्मल स्कूलमध्ये त्यांचे शिक्षण झाले आणि सावित्रीबाईंनी दोन वर्षांचा शिक्षिकेचा अभ्यासक्रम पूर्ण केला.

जोतीरावांवर ख्रिश्चन मिशनरी सेवावृत्तीचा परिणाम झाला होता. थॉमस पेनचे धार्मिक उदारमतवादी विचार, मानवतावाद याने प्रभावित होऊन स्त्रीदास्यविमोचनासाठी स्त्रियांना शिक्षण द्यायला हवे, या विचारातून १ जाने. १८४८ रोजी पुण्यातील भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा फुले दांपत्याने सुरू केली. या भिडेवाड्यात स्त्रीशिक्षणाचा पाया रोवला गेला. हाच सावित्रीबाईंच्या शैक्षणिक कार्याचा आरंभबिंदू होता. १८४८ ते १८५२ या चार वर्षांत अठरा शाळा फुले पतिपत्नींनी काढल्या. खुद्द आपल्या माहेरी, नायगावात, सावित्रीबाईंनी शाळा उघडली. या कार्यात फुले दांपत्याला अनंत संकटांना, सनातनी मंडळींना तोंड द्यावे लागले. सावित्रीबाईंना धर्मबुडवी, नादान यांसारखे अपशब्द सहन करावे लागले. शिक्षण देण्याचे असिधाराव्रत पाळताना सावित्रीला अंगावर शेण-माती झेलावी लागली. आज स्त्रीया ज्या उच्च स्थानावर आहेत, त्याचे एकमेव कारण म्हणजे सावित्रीबाई फुलेंचे हे शैक्षणिक कार्य. बहुजन स्त्रीवादाचे प्रवर्तन, प्रेरणास्थान म्हणजे सावित्रीबाई फुले होत. सावित्रीबाई शिक्षिका झाल्या, मुख्याध्यापिका झाल्या; परंतु त्या अध्यापनाचे कार्य विनावेतन करीत होत्या.

मानसिक त्रास सहन करीतकरीत सावित्रीबाई आपले शैक्षणिक कार्य पुढे नेत होती. एके दिवशी शाळेकडे जाताना पाच-सहा सनातन्यांनी सावित्रीबाईंना गाठून शाळा बंद करण्याची धमकी दिली. त्यावेळी सावित्रीबाईंनी न घाबरता एका धटिंगणाच्या मुस्कटात वाजवली. त्याचे इतर साथिदार पसार झाले. ज्या काळात स्त्रिया पुरुषाच्या हातची बाहुली होत्या, पुरुषसत्ताक दडपणाखाली पिचल्या जात होत्या, त्या काळात सावित्रीबाईंनी स्त्रीसन्मानासाठी सनातन्यांना धडा शिकविला. सावित्रीबाईंनी चालविलेल्या शाळेबद्दल तत्कालीन समाजसुधारक दादोबा पांडुरंग आणि सरकारी प्रतिनिधी मेजर कँडी यांनी गौरवाचे उद्गार काढले होते. 'पुना ऑब्झर्व्हर'नेदेखील सावित्रीबाईंच्या कार्याचा गौरव केला.

शैक्षणिक कार्य चालू असतानाच जोतीराव-सावित्रीने इ.स.१८६३ साली 'बालहत्याप्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. पुढील दोन-तीन वर्षांत या संस्थेत शंभराहून विधवांचे बाळंतपण झाले. त्या काळी विधवांचे केशवपन करण्याची कुप्रथा समाजात होती. केशवपनाद्वारे विधवा स्त्रीला विद्रुप करीत असत. याविरुद्ध सावित्रीबाई-जोतीरावांनी न्हाव्यांना हाताशी धरून केशवपन प्रथेविरुद्ध न्हाव्याचा संप घडवून आणला. ते वर्ष १८९० हे होते. जोतीराव आजारपणामुळे अंथरुणाला खिळले होते. या चळवळीचे धुरिणत्व सावित्रीबाईंनीच केले होते. अस्पृश्यासाठी

पाण्याचा हौद खुला करणे, जातीचे बंधन न पाळता तिळगुळाचा कार्यक्रम योजणे इ. कार्यक्रम घेण्यासाठी सावित्रीबाईंनी पुढाकार घेतला.

२३ सप्टेंबर १८७३ रोजी 'सत्य' तत्त्वाचे प्रतिपादन करणारा, निर्मिक मानणारा 'सत्यशोधक समाज' जोतीरावांनी बहुजनासाठी काढला. सत्यशोधक समाजात सर्वच जातींचे सभासद होते. सावित्रीबाईंनी सत्यशोधक समाजात महत्त्वाची भूमिका बजावली. इ. स. १८७३मध्ये सत्यशोधक समाजाच्या केवळ दोन स्त्रीसदस्या होत्या, त्या म्हणजे सावित्रीबाई रोडे आणि सावित्रीबाई फुले. १८९०पर्यंत 'सत्यशोधक समाजा'चे नेतृत्व 'जोतिरावांनी केले. जोतिरावांच्या मृत्युनंतर १८९० ते १८९७ या कालखंडात 'सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व सावित्रीबाईंनी समर्थपणे सांभाळले. १८९३ साली सासवडला झालेल्या सत्यशोधक समाजाच्या अधिवेशनाच्या अध्यक्षा सावित्रीबाई फुले होत्या. या अधिवेशनात सावित्रीबाईंनी परखड शैलीत खऱ्या धर्माचे प्रतिपादन केले.

१८७७ च्या दुष्काळात सावित्रीबाईंनी सत्यशोधक समाजातर्फे दुष्काळग्रस्तांसाठी धनकवडी येथे उभारलेल्या अन्नछत्राच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी स्वीकारली होती. २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी महात्मा फुले यांचे अर्धांगवायूने निधन झाले, तेव्हा स्वत: सावित्रीबाईंनी अंत्यसंस्कारासाठी पुढाकार घेतला. जोतीरावांच्या पश्चात दत्तक पुत्र यशवंतला त्यांनी डॉक्टर बनविले.

१८९७ साली पुण्यात प्लेग रोग सुरू झाला. सावित्रीबाई आणि यशवंत प्लेग रोगाची स्वत: चौकशी करीत, रुग्णाला दवाखान्यात घेऊन जात. या सामाजिक कार्यात स्वत: सावित्रीबाईंना प्लेग झाला आणि या रोगाने ग्रस्त होऊन सावित्रीचे निर्वाण झाले. शैक्षणिक, सामाजिक क्रांतीची प्रणेती, बहुजन स्त्रीवादाचे प्रेरणास्थान अशा सावित्रीबाईंचे कार्य कायमच चिरस्मरणीय राहील, यात शंका नाही.

सावित्रीबाईंचे साहित्यातील योगदान :

जोतीरावांप्रमाणेच सावित्रीबाईंनी 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' या प्रेरणेतून काव्यलेखन केले. सावित्रीबाईचा 'काव्यफुले' हा पहिला कवितासंग्रह इ. स. १८५४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. 'बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर' हा सावित्रीबाईंचा दुसरा कवितासंग्रह होय. त्यांनी जोतिबांची भाषणे एकूण ४ भागांमध्ये संपादित केली.

सावित्रीबाईंच्या हस्ताक्षरातील दोन पत्रे आज उपलब्ध आहेत. ही पत्रे सावित्रीबाईंनी आपले पती जोतीरावांना लिहिली होती. पहिल्या पत्रात विद्येचे महत्त्व न समजलेल्या आपल्या भावाचा खरपूस समाचार सावित्रीबाई घेतात. सावित्रीबाईंच्या एकूण साहित्यावरून त्या जोतीरावांच्या विचारांशी समरस झाल्या होत्या, ह्याची जाणीव होते.

सावित्रीबाईंच्या पहिल्या काव्यसंग्रहात प्रार्थना, स्तोत्रे, निसर्गवर्णन, आत्मपर

कविता आहेत. सामाजिक जाणिवेचे प्रगल्भ बोधविचार हाच सावित्रीबाई यांच्या कवितांचा आत्मा आहे. माणसाचे स्वार्थी वागणे, मानवी समाजातील विषमता यांवर सावित्रीबाई टीका करतात,

'विषम रचती समाजाची रीती। धूर्तांची ही नीती अमानव।।'

सावित्रीबाई फुले 'शिक्षण' कवितेत शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना म्हणतात,

'शुद्रांना सांगण्याजोगा आहे शिक्षण मार्ग हा
शिक्षणाने मनुष्यत्व, पशुत्व हाटते पहा'

जोतीरावांच्या विद्येचे महत्त्व सांगणाऱ्या अखंडाइतकेच ह्या काव्याचे मोल आहे. सावित्रीने आपल्या 'बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर' या दुसऱ्या काव्यसंग्रहात जोतिबांच्या कार्याचा गौरव केला आहे. तो असा :

'अडाणी जनांचा असे कर्णधार । त्याने असे देतसे सद्‌विचार
कृतीवीर होता तसा ज्ञानयोगी । स्त्रीया शुद्रासाठी सदा दु:ख भोगी'

या कवितेत सावित्रीबाई जोतीरावांचा सन्मान अडाणी जणांचा कर्णधार, कृतिवीर, ज्ञानयोगी या विशेषणाद्वारे करते.

'दूर फेकूनी रुढी द्या रे । परंपरेची मोडूनी दारे'

ह्या सावित्रीबाईंच्या काव्यपंक्ती केशवसुतांच्या 'मुर्तिभंजन' कवितेच्या आशयाहून वेगळ्या नाहीत. सावित्रीबाई फुले यांच्या साहित्याची दखल घेणे आवश्यक आहे. मराठी वाङ्मयेतिहासात फुले दांपत्याच्या वाङ्मयाची उपेक्षाच करण्यात आली आहे. 'तयास मानव म्हणावे की?' ह्या प्रदीर्घ कवितेत मानव कोण, ह्या सनातन प्रश्नांची चर्चा केली आहे.

'ओळखे दु:खित जणू गणगोत । जाणे परहित तो मानव'

या कवितेत सावित्रीबाई कवयित्री बहिणाबाई चौधरींच्या पूर्वसुरी वाटतात. 'बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर' हा काव्यसंग्रह इ. स. १८९२ मध्ये प्रकाशित झाला. या काव्यसंग्रहात पेशवाईच्या रावबाजीचे आणि समाजाच्या विदारक, किडलेल्या स्थितीचे चित्रण केलेले दिसते. सावित्रीबाईंनी एका भाषणात श्रमाचे, कार्याचे गुणगाण केले आहे. 'दिवसभर न थकता उद्योग करणे हा मनुष्याचा उत्तम धर्म असून तो त्याचा खरा कल्याण करणारा मित्र आहे', असे सावित्रीबाई म्हणतात.

या उद्‌गारांतून सावित्रीबाईंना वाटणारे उद्योगाचे, श्रमाचे महत्त्व दिसते. बसवेश्वराच्या वीरशैव धर्मातील 'कायाक' तत्त्वाचे प्रतिपादन सावित्रीबाई प्रस्तुत भाषणात करतात. एकूणच सावित्रीबाई फुले या एक प्रतिभावंत साहित्यिक होत्या, असे म्हणता येईल. बहुजन समाजाच्या दृष्टीने खडतर काळात त्यांनी स्त्री-शूद्रांच्या उत्थानासाठी जीवनवादी साहित्य निर्माण केले. सावित्रीबाईंना 'पहिली आधुनिक मराठी कवियत्री' हा बहुमानतरी मिळायला हवा. सावित्रीबाईंच्या काव्यप्रतिभेचा समीक्षकांनी नव्याने विचार करण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे.

मराठी साहित्येतिहासात महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई यांच्या साहित्याची योग्य ती दखल घेण्यात आली नाही. सावित्रीबाईंनी काव्य रूपाने आणि लेख रूपाने लिखाण केले आहे. सावित्रीबाईंच्या प्रेरणेने श्री. वाळवेकरांनी स्त्रियांकरिता चालवलेल्या 'गृहिणी' मासिकात सावित्रीबाईंनी लेख लिहिले. सावित्रीबाई तशा प्रसिद्धीपराङ्मुख होत्या. 'जाईची कळी', 'गुलाबाचे फूल' ह्या निसर्गरम्य कवितादेखील त्यांनी लिहिल्या आहेत. आद्यकवीचा मान केशवसुतांना देताना त्यांच्या पूर्वकालीन सावित्रीबाईंच्या काव्याची दळल समीक्षकांनी घ्यायला हवी.

पाश्चिमात्य जगात जसा गौरवर्णीय स्त्रियांचा 'फेमिनिझम' आणि कृष्णवर्णीय स्त्रियांचा 'वुमेनिझम' असा भेद केला जातो, त्याच धर्तीवर सावित्रीबाईंनी अप्रत्यक्षरीत्या बहुजन स्त्रीवादाचा पाया साहित्यातून रचना असे म्हणता येईल.

एकूणच सावित्रीबाईंनी केलेल्या शैक्षणिक, सामाजिक कार्याबरोबरच त्यांच्या वाङ्मयीन कार्याची दखल मराठी साहित्यवर्तुळाने घ्यायला हवी. सावित्रीबाईंनी स्त्रीशिक्षणासाठी सोसलेल्या हालअपेष्टा आज भारतीय स्त्रियांसाठी फलद्रूप होऊन आज स्त्री जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांत समर्थपणे पुरुषांच्या बरोबरीने नव्हे, तर पुरुषांच्या पुढे गेली आहे.

'सावित्रीने दिला ज्ञानरूपी वसा । आम्ही चालवू हा पुढे वारसा'

प्रत्येक भारतीय स्त्रीने सावित्रीबाईंनी दिलेला ज्ञानरूपी वसा प्राणपणाने जपला पाहिजे. हा वसा जपला गेला, तर भारत महासत्ता होईल, यात शंका नाही.

संदर्भग्रंथसूची :

१. कडवे रघुनाथ, 'सामाजिक क्रांतीची अग्रदूत : सावित्रीबाई फुले', शशी एजन्सी, बोरगाव (मेघे), द्वितीयावृत्ती : १९९०

२. कांडगे राम, 'महा-महात्मा जोतीराव फुले : व्यक्ती व कार्य', राजश्री प्रकाशन, चाकण, प्रथमावृत्ती : मार्च २००४

३. जोशी लक्ष्मणशास्त्री, 'जोतिचरित्र', नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, पुनर्मुद्रण : २०१३

४) पवार ना. ग. / वरोरकर अविनाश, 'भारतीय समाजक्रांतीचे जनक : महात्मा जोतीराव फुले', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती : १ जाने. २०००

- **प्रा. समीर वैरागी** मो. ९७६२९७३९६७